

ТРАДИЦІЇ, УНІВЕРСАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ЯК КАТЕГОРІЇ КОМУНІКАТИВНОЇ РАЦІОНАЛІЗАЦІЇ У XXI СТОЛІТТІ

TRADITIONS, UNIVERSAL PRINCIPLES AS CATEGORIES OF COMMUNICATIVE RATIONALIZATION IN THE XXI CENTURY

Кельман М.С., д.ю.н., професор,
професор кафедри теорії права та конституціоналізму,
заслужений діяч науки і техніки України,
Інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID ID: 0000-0002-4393-4626

Деревянко Н.З., доктор філософії в галузі права, доцент,
декан юридичного факультету
Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'ячука
ORCID ID: 0000-0002-4749-6782

Традиція є об'єктивним явищем життєвої реальності. Вона розглядається як сукупність культурних елементів в конкретно-історичних умовах місця та часу. Тому традиція являє собою важливий механізм соціального та культурного наслідування, що забезпечує, суспільний зв'язок, взаємодію і наступність генерацій.

Термін «принцип» одне з фундаментальних мовних понять, що у буквальному значенні перекладається як «те, з чого все починається», «головний», «кращий». Без згадки про них не обходиться жодне наукове дослідження.

Поняття «принцип» визначається через категорію «вимога», оскільки за своєю суттю це завжди загальнообов'язкове положення. Зазначений принцип є предметом розгляду у багатьох підручниках, посібниках з багатьох галузей знань. Принципи відіграють роль орієнтирів і звісно ж пов'язані з політикою, правом, мораллю, економікою, і при цьому забезпечують реалізацію різних процесів.

Звичаї та традиції, як і принципи виконують функцію носіїв цінностей (що мають особистісний або суспільний смисл, тобто є значущим для людини) та норм, утворюючи «внутрішню» моральність конкретної соціокультурної форми життя, нехай це буде поліс, нація, етос, держава чи релігійна община. Вони до будь-якої моралі (в раціональному розумінні) та права регулюють спільне життя людей на підставі успадкованих канонів

В сучасному суспільстві, якому загрожують ризики, пов'язані з розвитком науково-технічної цивілізації, звернення до національних та етнічних традиційних цінностей як певної культурної противаги цьому процесу, на перший погляд, є повністю виправданим.

Принципи маючи загальний характер, а тому охоплюють велику кількість нових і непередбачуваних ситуацій. Вони є невід'ємною складовою змісту крилатих висловів (наприклад, суд не на осуд, а на розсуд), (закон суворий, але це закон). Їх генеза в універсальному порядку, практиці вбачають представники природної концепції.

Виявлено, що нині в мультикультурному світі з'являється й інша загроза, загроза націоналізму, ідеології етнічної винятковості, що стрімко відроджується якраз на засадах реабілітації традиції, а часто-густо й архаїчних життєвих форм та цінностей. А тому найважливішим завданням є виявлення меж легітимізаційної функції традиції, принципів щодо певних соціальних та економічних систем, етнічних та національних спільнот. Це, в свою чергу, потребує визначення такого принципу, який, не заперечуючи існування відмінних етосів та окремих життєвих форм і культур, забезпечував би їх співіснування, уможлилював би здійснення критичної перевірки їхніх цінностей та нормативних систем на підставі моральної легітимізації. Таким принципом може бути принцип універсалізації, що ґрунтується на раціоналізації життєвого світу, засадничу постконвенційну модель. Аналіз літератури дає підстави стверджувати, що проблема щодо універсальних принципів ведеться вже досить тривалий період. Зокрема, у працях Пауля Іоганна фон Феембаха, Р. Паунда, а також низки учених, які працюють у сфері науки порівняльного правознавства.

Обґрунтовано позицію тих авторів, які стверджують і доводять, що існують спільні для всіх (правових, зокрема) систем універсальні принципи, але варто продовжувати пошук їх конкретних проявів. Спільними для всіх цивілізацій насамперед є права людини. А також ще два найфундаментальніші з них – принцип поваги до людської гідності і прав людини та принцип верховенства права.

Ключові слова: традиції, звичаї, цінності, принципи, універсальні принципи, наука, суспільство, практика, права людини, верховенство права.

Tradition is an objective phenomenon of life's reality. It is regarded as a set of cultural elements formed under specific historical conditions of place and time. Therefore, tradition represents an important mechanism of social and cultural inheritance, ensuring social connection, interaction, and continuity between generations.

The term "principle" is one of the fundamental linguistic concepts, literally meaning "that from which everything begins," "main," or "best." No scientific research can be conducted without reference to principles.

The concept of "principle" is defined through the category of "requirement," as it always represents a universally binding provision. This principle is explored in numerous textbooks and manuals across many fields of knowledge. Principles serve as guidelines and are naturally connected with politics, morality, and economics, while also ensuring the implementation of various processes.

Customs and traditions, like principles, perform the function of value carriers (with personal or social significance) and norms, forming the "internal" morality of a particular sociocultural form of life be it a polis, a nation, an ethos, a state, or a religious community. They regulate the communal life of people based on inherited canons, even prior to any formal morality (in the rational sense) or law.

In modern society, which faces risks associated with the development of scientific and technological civilization, the turn to national and ethnic traditional values as a kind of cultural counterbalance to this process seems fully justified at first glance.

Principles, being general in nature, cover a wide range of new and unpredictable situations. They are an inseparable part of the content of well-known expressions (for example: "judgment is not for condemnation, but for discretion" or "the law is harsh, but it is the law"). Their origin in universal order and practice is emphasized by proponents of the natural law theory.

It has been identified that today, in a multicultural world, another threat emerges: the threat of nationalism and the ideology of ethnic exclusivity, which are rapidly being revived on the basis of rehabilitating tradition, often along with archaic forms of life and values. Therefore, the most important task is to determine the limits of the legitimizing function of tradition and principles concerning specific social and economic systems, ethnic and national communities. This, in turn, requires identifying a principle that, without denying the existence of different ethos

and separate life forms and cultures, would ensure their coexistence and enable critical evaluation of their values and normative systems on the basis of moral legitimacy.

Such a principle may be the principle of universalization, which is based on the rationalization of the lifeworld and represents a fundamental post-conventional model. A review of the literature supports the assertion that the issue of universal principles has been under discussion for quite a long time, particularly in the works of Paul Johann Anselm von Feuerbach, R. Pound, and a number of scholars working in the field of comparative law.

The position of those authors who argue and prove the existence of universal principles common to all systems (especially legal ones) is substantiated. However, the search for their concrete manifestations must continue. The rights of the individual are among the principles shared by all civilizations, as well as two of the most fundamental among them: the principle of respect for human dignity and human rights, and the principle of the rule of law.

Key words: traditions, customs, values, principles, universal principles, science, society, practice, human rights, rule of law.

Стан наукового дослідження. Сучасний етап розвитку науки характеризується неабиякою увагою до надбань попередніх поколінь. Логічно, що ця проблема досліджується у контексті вивчення таких явищ як традиція, спадщина, цінності, принципи, універсальні принципи. Низка вітчизняних науковців присвятили свої публікації зазначеній проблематиці, зокрема такі як: П.Рабінович, М. Козюбра, Ю. Лобода, Н. Оніщенко, Ю. Оборотов, В.Камінський, М.Костицький, Ю. Присяжнюк та інші.

Постановка проблеми. Збереження національної традиції, універсальних принципів виявляє себе насамперед в аспекті глобалізації. Одним з вкрай «жорстких» підходів є пряме механічне перенесення до країни зарубіжного законодавства, яке не усіма громадянами сприймається. Тому важко уявити сьогодні незворотні процеси глобалізації без реальної втрати національних традицій тих народів, які беруть у ній активну участь.

Традиції, цінності, принципи є об'єктивним явищем життєвої реальності. Вона розглядається як сукупність культурних елементів в конкретно-історичних умовах місця та часу. Тому то традиції, цінності, принципи є важливими механізмами соціального та культурного наслідування, що забезпечує, суспільний зв'язок, взаємодію і наступність генерацій.

Звернення до зазначеної проблематики в умовах сьогодення є повністю виправданим.

Мета статті. Вивчити універсалізацію традиції, цінностей та принципів в умовах глобалізації та тенденцію до інтеграції сучасного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Сучасний етап розвитку науки характеризується неабиякою увагою до надбань попередніх поколінь. Логічно, що ця проблема досліджується у контексті вивчення таких явищ як традиція, спадщина, мораль, принципи, цінності.

Нині проблема збереження національної традиції, цінностей, принципів виявляє себе насамперед в аспекті глобалізації. Одним з вкрай «жорстких» підходів є пряме механічне перенесення до країни зарубіжного законодавства, яке не усіма громадянами сприймається. Тому важко уявити сьогодні незворотні процеси глобалізації без реальної втрати національних традицій тих народів, які беруть у ній активну участь.

Традиція є об'єктивним явищем життєвої реальності. Вона розглядається як сукупність культурних елементів в конкретно-історичних умовах місця та часу. Тому то традиція являє собою важливий механізм соціального та культурного наслідування, що забезпечує, суспільний зв'язок, взаємодію і наступність генерацій.

Функція традиції полягає: по-перше, в тому, що вона являє собою певний соціальний звичай або «звичку»; соціальна дія тут детермінована передусім попереднім «рішенням» або установкою, коли в здійсненні тих чи інших вчинків звертаються до попередньо усталених ситуаційних схем думки та дії. Система особистості отримує в своє розпорядження «історичний базис реакцій», на підставі якого вона сприймає навколишній світ. Що стосується міжособистісних стосунків та соціальних відносин, то, по-друге, традиція призводить до стабільних та конвергентних очікувань, які необхідні для соціальної координації поведінки та здійснення соціального так

би мовити, знає, чого слід очікувати від іншого індивіда, який дотримується тієї ж традиції. Його поведінка відтак отримує цінність в очах іншого, робить її звичною та нормальною, якщо цінність тлумачити як певний взірць уподобань, звичай - як те, що є усталеним, прийнятим, а норму – як припис або розпорядження, вимога, заснована на безперервному використанні чи багаторічній звичці та встановлена на невизначений період [1, с.45-51].

Отож звичаї та традиції виконують функцію носіїв цінностей (що мають особистісний або суспільний смисл, тобто є значущим для людини) та норм, утворюючи «внутрішню» моральність конкретної соціокультурної форми життя, нехай це буде поліс, етос, нація, держава чи релігійна община. Вони до будь-якої моралі (в раціональному розумінні) та права регулюють спільне життя людей на підставі успадкованих канонів того, що «справедливе», а що «несправедливе», що «добре», а що «погане», що є добром, а що злом, що порядно, а що ні, що слід говорити, а що не говорити, що показувати, а що приховувати, тобто на ґрунті тих субстанційних цінностей «доброго життя» (Аристотель), тих чеснот, які є прийнятними в тій чи тій партикулярній спільноті, партикулярній соціокультурній життєвій формі. Н. Неновски вважає, що цінності виражають тільки ті значущі для людини речі чи явища, що мають позитивний характер[2, с. 7].

Таким чином, як в індивідуальній, так і в соціальній сферах традиція виконує певну функцію розвантаження. Вона звільняє людину від того, щоб у повсякденному житті кожної миті «винаходити велосипед» при виборі смислів діяльності, а зорієнтуватися на схвалені у певній спільноті взірці поведінки, на досвід попередніх генерацій, зафіксований у суспільних настановах, нормах, цінностях, звичаях; традиція надає можливість діяти, так би мовити, автоматично, не замислюючись, природно. В цьому полягає її позитивна функція, отож і її неминучість.

Іншою важливою рисою традиції є її локальність, що й випливає з її пов'язаності з конкретними соціокультурними формами життя, з безпосередніми людськими стосунками. Про це свідчить і сам термін «традиція», що походить від латинської *traditio* - передавати. В передаванні смислів життєвого світу, що передаються у спадок від генерації до генерації, - порядків, правил поведінки, звичаїв тощо. Ця безпосередність передавання (із рук у руки, із вуст у уста) більшою чи меншою мірою є природною, якими саме й постають зв'язки на зразок сімейних (родинних) чи, наприклад, ремісничих.

Отже, традиція є проявом не стільки всезагальних, законмірних, сутнісних утворень, що виявляються у вигляді абстракцій, але в першу чергу феноменів, які сприймаються та виявляють себе при живому спогляданні, переживанні та конкретній дії, проявом яких і є народні свята, обряди, ритуали, звичаї, традиції тощо. Сама традиція завжди «прив'язана» до певного місця (*Ort*), вона закорінена саме в цій землі (*Boden*), саме у цьому просторі, регіоні. Вона щільно пов'язана з буттям людини (*Dasein*), з місцем, де вона народилася і де вона «у себе вдома» (*Zu-Hause-sein*), з тією місцевістю, яка є її малою батьківщиною (німецькою мовою це передається словом *Heimat*, де *Heim* дім)[3,с.67-72].

Отож підвалинами традиції є життєвий світ, соціокультурні форми життя. І така просторово-темпоральна

стійкість традиції, її буттєва безпосередність зумовлює її прив'язаність до тих конкретних регіональних (етнічних, національних, релігійних, державних тощо) форм життя людини, які наповняють її життєвий світ і які складають зміст етосу.

Словом буття люди оперують доволі часто. В українській мові є такі словосполучення як «будьте щасливі», «будьте здорові», «бути в темі», «відійшов у небуття». Натомість вживаючи ці слова люди не замислюються над суттю поняття «буття». Властиво освоєння категорії «буття» це крок і досить вагомий до розуміння особливостей мислення, зокрема й осмислення історичних фактів минулого так і майбутнього.

В сучасному суспільстві, якому загрожують ризики, пов'язані з розвитком науково-технічної цивілізації, звернення до національних та етнічних традиційних цінностей як певної культурної протизаги цьому процесу, на перший погляд, є повністю виправданим.

Регрес до конвенційної етики з її буттєвим («домашнім») виміром є відповідною реакцією на негативні наслідки цивілізаційного процесу модерну, що проступили у вигляді «втрати коренів», формалізації, десубстанціалізації і анонімізації культури, яка постає як «нічия земля», а безпосередньо на загрозу з боку експансії американської культури («жахливого американізму»), пригніченні того національного етосу, підґрунтям якого є життєвий світ [4, с. 179].

Проте в мультикультурному світі з'являється й інша загроза, загроза націоналізму, ідеології етнічної винятковості, що стрімко відроджуються якраз на засадах реабілітації традиції, а часто-густо й архаїчних життєвих форм та цінностей. Не варто забувати про такі явища як: міжнародний тероризм, міждержавні та міжрегіональні конфронтації, зіткнення на міжнаціональному та міжрасовому ґрунті, екологічна, сировинна, продовольча проблеми, поширення наркоманії, поява нових надзвичайно небезпечних вірусів, війни, які разом з іншими глобальними проблемами поставили людство на межу виживання.

А тому найважливішим завданням є виявлення меж легітимативної функції традиції щодо певних соціальних та економічних систем, етнічних та національних спільнот. Це, в свою чергу, потребує визначення такого принципу, який, не заперечуючи існування відмінних етосів та окремих життєвих форм і культур, забезпечував би їх співіснування, уможлиблював би здійснення критичної перевірки їхніх цінностей та нормативних систем на підставі моральної легітимативності. Таким принципом може бути принцип універсалізації, що ґрунтується на раціоналізації життєвого світу, засадничуючи постконвенційну мораль. Аналіз літератури дає підстави стверджувати, що проблема щодо універсальних принципів ведеться вже досить тривалий період. Зокрема, у працях Пауля Йоганна фон Феєрбаха, Р. Паунда, а також низки учених, які працюють у сфері науки порівняльного правознавства.

Натомість однозначної відповіді щодо їхнього існування відсутня. Одні наголошують, що універсальних принципів не існує. Інші, стверджують про їх існування і вони є базовими цінностями для соціуму. Ще одна група не заперечуючи спільних для усіх систем універсальних принципів, наголошують на необхідності їх пошуку і цим мають займатися дослідники порівняльного правознавства. Є й такі, які вимагають їхнього офіційного визнання на рівні міжнародно-правових документів [4, с. 184].

Ми підтримуємо позицію тих авторів, які стверджують і доводять, що існують спільні для всіх (правових, зокрема) систем універсальні принципи, але варто продовжувати пошук їх конкретних проявів. При цьому звернемо увагу на такі моменти:

1. Принципи і цінності не просто споріднені між собою. Принципи, це свого роду транслятори, резервуари цінностей. Не помічати відмінностей між різними наро-

дами неможливо, і це факт. І ця проблема буде існувати і надалі. Проте процесів глобалізації та інтеграції не зупинити. А це, кардинально розширює коло цінностей, що є спільними для багатьох народів і цивілізацій. Власне цінності існували завжди і це те, що об'єднувало людей. Ні одна релігія у світі (буддизм, християнство, іслам, індуїзм) не закликають до агресії, ненависті, насильства, вбивства дітей. А натомість є прихильниками - толерантності, взаємоповаги, миролюбства, поваги до людини. Тому варто вести мову не про відсутність універсальних й спільних для всіх цивілізацій цінностей, а про те, що навіть сьогодні у XXI ст., їх визнають (частина російської спільноти). Тобто маємо змінити наше ставлення до таких цінностей, а не уявлення про них.

2. Не доречно до універсальних принципів відносити (свободу, рівність, справедливість, гуманізм). Адже це свого роду ідеали, які обумовлені рівнем культурного розвитку, традиціями різних спільнот є уособленням єдності права з мораллю.

3. Варто зазначити що (рівність, свобода та справедливість) мають істотні відмінності у різних цивілізацій. Універсальні принципи є більш раціоналізованими, стабільними для людей, а також від особливостей мови народів.

4. Уявлення про рівність, свободу та справедливість залежить від конкретних людей (в Японії скажімо «свобода» не визначає ті цінності, які в європейських мовах позначені словом «свобода» вони передаються іншими словосполученнями) [5, с. 432-437].

Який висновок можна зробити з цього, а такий, що спільними для всіх цивілізацій насамперед є права людини. Це був непростий шлях. Але сьогодні вони є об'єктом міжнародно-правового регулювання. До універсалізації слід віднести ще два найфундаментальніші з них – принцип поваги до людської гідності і прав людини та принцип верховенства права.

Щодо принципу поваги до людської гідності і прав людини то він простежується у культурах більшості народів. Ідея поваги до людської гідності і прав людини втілена у конституціях США і Франції (XVIII ст.). Саме завдяки цьому відбулася еволюція в підходах до розуміння конституції як правової організації державної влади у сучасному розумінні, яка базується на забезпеченні та визнанні людської гідності і прав людини. До зазначеного принципу сьогодні підвищена увага, оскільки він пронизує всі інші засади життєдіяльності сучасного суспільства.

Універсального юридичного значення набув і принцип верховенства права, який пройшов шлях від доктрини до одного з фундаментальних принципів розвитку і функціонування сучасного суспільства. Через складові елементи верховенства права (понад сотні) розкривається його зміст у багатьох міжнародних документах. Проте до засадничих складових відносять: принципи юридичної визначеності, законності, пропорційності, рівності перед законом, запобігання зловживанню повноваженнями, незалежності правосуддя і доступ до нього та ін. Завдяки цим принципам, та їх вимогам, дотримання яких є гарантією втілення відповідної складової верховенства права у повсякденне життя. Цілком зрозуміло, що не всі із перерахованих складових верховенства права вже сьогодні можна назвати універсальними принципами, проте вони визначають напрям його розвитку. Порушуючи ці складові принципу верховенства права, призводять до вкрай негативних наслідків (порушень прав людини, владного свавілля, соціального хаосу і навіть до втрати державності) [5, с. 443].

Принцип універсалізації зумовлюється такою раціоналізацією соціокультурних життєвих форм, яка забезпечує легітимативність соціального та правового врядування шляхом консенсуально-комунікативного обґрунтування істинності моральних норм та цінностей, що здійснюється завдяки інституціоналізації дискурсу на підставі регулятивного принципу ідеальної комунікації, тобто на під-

ставі формально-процедурних визначень справедливості як рівних прав і свобод (симетричного відношення людей в дискурсі, взаємної поваги один до одного, гідності, комунікативної компетенції і солідарної відповідальності). На підставі принципу універсалізації визначається загальнозначущість соціальних та моральних норм, згідно з якою «кожна значуща норма має відповідати умовам, що наслідки та побічні наслідки, які згодом виникатимуть із її всезагального застосування при задоволенні інтересів кожного індивіда, можуть бути без примусу прийняті всіма учасниками» [6, с.34-39].

Універсалістська постконвенційна етика відрізняється від субстанційної конвенційної (національної або якоїсь іншої локальної, «внутрішньої») моральності, але не обов'язково їй суперечить, хоча й отримує пріоритетне значення щодо неї. Вона визначає процедурні вимоги щодо критичної перевірки і раціонально-дискурсивного обґрунтування (виправдання) загальної значущості норм і цінностей [7, с.25].

Згідно з цими вимогами, які викристалізувалися всередині традиції конкретної життєвої форми в процесі комунікативної раціоналізації, тільки ті цінності життєвого світу набувають водночас загальної значущості, які відповідні до принципу універсалізації взаємності, тобто можуть бути прийнятими будь-яким іншим членом будь-якої іншої культурної спільноти без примусу. Зворотний бік цього симетричного взаємозв'язку позначається у визнанні іншої культури як реального (або потенційного) рівноправного суб'єкта діалогу культур. Це є єдиний засіб здійснення моралі можливого співіснування багатьох життєвих форм і цінностей, забезпечення всім індивідам і всім партикулярним спільнотам рівного права на автентичну реалізацію доброго життя. Це є також єдиний спосіб досягнення порозуміння між культурами, де синтез горизонтів інтерпретації, на що, згідно з Гадамером, спрямований будь-який процес взаєморозуміння, в тому числі й порозуміння між культурами, здійснюється на підставі конвергенції «нашої» та «їхньої» культурних перспектив, спираючись на спільну, винесену за межі власного контек-

сту, позицію можливого консенсусу. Щоправда, це передбачає більшу чи меншу здатність дистанціювання стосовно власної культурної традиції, дистанціювання, потенція якого закладена у життєвому світі, у вбудованій в застосуванні кожної мови постановці спільного об'єктивного світу (він позначається такими концептами, як істина, раціональність, легітимність, які хоча і по-різному тлумачаться в різних мовленнєвих спільнотах, але скрізь відіграють однакову граматичну роль), що досягається завдяки симетрії позиції учасників у мовленні. Ця потенція, проте, розгортається шляхом раціоналізації життєвого світу, що й спонукає до реформування звичних способів легітимності, завдяки чому відкривається можливість перейняття горизонтів інтерпретації різними культурами, що може слугувати підставою подолання домінуючої в політиці ХХІ століття парадигми «друг-ворог», ствердження консенсуально-дискурсивного розв'язання конфліктів, побудови універсалістської етики відповідальності.

Таким чином, переосмислення ролі традиції, цінностей, принципів за сучасної доби потребує розв'язання завдання, яке впливає не лише з необхідності дослідження можливостей відродження зазначених категорій (за принципом «чим давніша, тим краще»), а з необхідності виявлення в них того потенціалу модернізації, який на підставі комунікативної раціоналізації життєвого світу уможливує взаємодію власної культури із світовим соціокультурним процесом. Засадничими тут є цінності «справедливості» та «прав людини», «гідності», «верховенство правовладдя», «взаємоповаги», «толерантності» та «взаєморозуміння» тощо, що набули статусу загальнолюдських, цивілізаційних цінностей.

Як висновок, зазначимо, що глобалізація як ера магистральних тенденцій розвитку людської цивілізації потребує злагодженої дії міжнародних інституцій. Такі легітимовані інституції є важливим чинником вирішення непростих проблем сьогодення пандемія, повномасштабна війна, об'єднання країн демократичного врядування в боротьбі проти російської агресії, це і є ще одним свідченням на користь універсалістичної етики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Воропай О. Звичай нашого народу: У 2 т. (Етнографічний нарис) К.: Оберіг, 1991. Т.1. 500 с.; Т.2. 446 с.
2. Неновски Н. Право и ценности. София: Издательство на Българската Академия на науките, 1993. С.7.
3. Bezklubenko S.D. Mystetstvo: terminy ta poniattia. Entsiklopedychnе vydannia:[u 2 t.] K.: Instytut kulturolohii NAM Ukrainy, 2010. Т.2 (М-Я). 256 s.
4. Пилипчук О., Коновальчук І.М. Національні звичаї та традиції // Майстерність комунікації у мистецькій і професійній освіті: збірник наукових праць / за заг. редакцією Н.Є. Колесник, О.М. Піддубної, О.М. Марущак. Житомир: ФО-П «Н.М. Левковець», 2020. У 2-х ч. Ч. II. С. 179-182.
5. Козюбра М.І. Практична філософія права: Монографія. К.: «ДУХ І ЛІТЕРА». 2024. 496 с.
6. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / пер. з англ. А. Іщенко. Київ: Києво-Могилянська акад., 2007. 208 с.
7. Петришин О.В. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин. *Право України*. 2010. № 3. С. 24–34.